

Kalbarczyk, Ryszard

"Stosunki klasowe i różnice społeczne w mieście [Mława]", Jan Małanowski, Warszawa 1967 : [recenzja]

Rocznik Mazowiecki 2, 417-423

1969

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

taniec opatrzony jest metryką zawierającą informację co do wykonawcy, zespołu muzycznego, daty, miejsca i osoby zapisującej. Przy każdym tańcu podano zapis melodii (wraz z uwagami co do wykonania), dokładne omówienie poszczególnych części i taktów. Ponadto do wielu tańców dołączono rysunki określające szkieletowo pozycję wyjściową i końcową tancerzy, kierunek tańca, obrotów etc. Na uwagę zasługuje szczególnie dołączony do pracy dodatek muzyczny i kinetograficzny. Pierwszy z nich zawiera 44 melodie i piosenki, nagrane i zanotowane podczas badań w latach 1962—1964. Drugi — zbiór 23 kinetogramów podstawowych tańców.

Rolę informatora dla dalszych badań — czyli część III pracy — pełni dość obszerny spis bibliografii, informatorów i miejscowości, pozwalający

na weryfikację i poszerzenie studiów nad zagadnieniem.

Na zakończenie pragnę podkreślić, że tę pracę można śmiało oddać do rąk czytelnika. Jest bowiem wynikiem dobrego opanowania warsztatu etnochorograфа. Poza szerszym spojrzeniem na taniec, jako jeden z elementów kultury ludowej, zawiera ona materiał zebrany i przekazany w sposób naukowy, a jednocześnie przystępny. Nosi więc cechy dobrej pracy: rzetelności i dokładności zapisu naukowego, połączonego z intencją szerokiego upowszechnienia zagadnienia. Dlatego praca ta trafi najprawdopodobniej nie tylko do rąk kierowników i członków zespołów tanecznych, lecz również do rąk specjalistów badających tę dziedzinę w ramach instytucji naukowych.

Anna Zadrożyńska-Barącz

SOCJOLOGIA

Jan Malanowski: *Stosunki klasowe i różnice społeczne w mieście* [Miawa], PWN. Warszawa 1967, s. 351.

Problematyka klas i warstw społecznych absorbuje od wielu lat uwagę socjologów wszystkich szkół, jednak w marksistowskiej koncepcji społeczeństwa rozważania nad klasami spełniają szczególnie doniosłą rolę — w konfliktach międzyklasowych szuka się bowiem w tej teorii źródeł zmian społecznych. Nie jest to wszelako jedyny powód, dla którego w tej teorii społeczeństwa studia nad klasami społecznymi zajmują centralne miejsce: przynajmniej dwa inne czynniki mają tu doniosłe znaczenie. Pierwszy — nosi charakter praktyczny; jest to potrzeba stałego kontrolowania stopnia realizacji programu przeobrażenia struktury klasowej, opartego na założeniu, że rewolucja typu socjalistycznego musi doprowadzić w konsekwencji do powstania społeczeństwa bezklasowego. Drugi — to konieczność poznania nowej

mapy struktury klasowej, powstałej w wyniku przemian rewolucyjnych w Polsce.

Książka Jana Malanowskiego jest więc poważnym głosem w dyskusji toczącej się od wielu lat na łamach książek i czasopism, dotyczącej charakteru struktury społeczeństwa socjalistycznego.

Dotychczasowe studia — jak pisze autor — nad klasami społecznymi w powojennej Polsce są cennym źródłem informacji o różnicach społecznych w naszym kraju, jednakże w żadnym z nich nie znajdujemy rozleglejszych rozważań nad intensywnością różnic społecznych, które dzieliły poszczególne klasy. Wydaje się, że nawet drobniogowo potraktowane opisy cech demograficzno-społecznych, bytu materialnego, życia kulturalnego, aktywności w życiu publicznym jakiejś klasy,

jeżeli nie mają w założeniu elementu porównawczego, wiszą niejako w próżni, gdyż dopiero relacja cech opisywanej zbiorowości do podobnych cech innej tworzy możliwość pełnego poznania badanych problemów. Praca ta ustala, w jakiej mierze w mikrostrukturze społecznej współżyją ze sobą różne klasy społeczne, jakie powiązania występują między nimi w stosunkach rodzinnych, towarzyskich i sąsiedzkich. Wydaje się również ze wszech miar rzeczą słuszną, że autor problematyce różnic społecznych, intensywności ich występowania i drogom ich zacierania się przyznaje centralne miejsce w studiach nad strukturą społeczną Polski. Albowiem badanie procesów zacierania się różnic społecznych między ludźmi jest jednym ze źródeł poznawania procesu tworzenia się nowego typu społeczeństwa — społeczeństwa socjalistycznego.

Praca ta wyrosła z pasji badawczej autora, podyktowanej z jednej strony chęcią poznania współczesnej struktury klasowej społeczności miejskiej, która od z górą dwudziestu lat powstaje pod wpływem wielostronnych oddziaływań, przemian rewolucyjnych o charakterze socjalistycznym — oraz chęcią dostarczenia źródeł informacji politykom społecznym, wpływającym na przeobrażenia stosunków klasowych. Problemy zmian struktury społecznej autor stara się pokazać za pomocą różnych stosowanych w socjologii technik badawczych, dążąc do tego, aby każdy problem badany był oświetlony przez wszystkie dostępne źródła informacji. Badańia te prowadzone były za pomocą różnych form obserwacji, ankiet, wywiadów, a gdy do tego dodamy jeszcze metodę dokumentów osobistych i metodę historyczną — otrzymamy pełny obraz poczyniń i metod badawczych autora.

Za teren badań autor wybrał miasto Mławę jako typowe miasto powiatowe i nie uprzemysłowione, które może być reprezentantem — z pewnymi

zastrzeżeniami — tego typu miast w Polsce. Jest to miasto zaliczane do miast małych, liczących do 20 tys. mieszkańców. Miast takich jest w Polsce 662 na ogólną liczbę 787 skupisk miejskich. W miastach tego typu mieszka 15,6% ogółu ludności Polski i 30,7% ludności miejskiej naszego kraju. Praca składa się z trzech części. Część pierwsza — „Procesy zacierania się różnic społecznych w powojennej Mławie” — zawiera następujące rozdziały: 1) „Dynamika struktury społecznej ludności Mławy na przestrzeni 70 lat”. 2) „Zmiany w hierarchii społecznej ludności Mławy i pozycji poszczególnych klas”. 3) „Awans społeczny dzięki wykształceniu”. 4) „Zacieranie się różnic społecznych poprzez małżeństwo”.

W pierwszym rozdziale autor na podstawie danych z kilku spisów powszechnych i innych źródeł informacji pokazuje, jak historycznie kształtował się skład społeczno-zawodowy mieszkańców Mławy na przestrzeni 70 lat. Duże zmiany w składzie społeczno-zawodowym w porównaniu z okresem poprzednim dokonały się pod wpływem rewolucji socjalistycznej i wojny. Idą one w następujących kierunkach: Po pierwsze — rośnie liczba robotników i pracowników umysłowych; po drugie — gwałtownie maleje liczba reprezentantów drobnomieszczanstwa. Pracownicy umysłowi stali się drugą co do wielkości warstwą na terenie miasta, górują nad nimi liczbowo jedynie robotnicy. Warto przypomnieć, że pracownicy umysłowi — zarówno w XIX w., jak i do 1945 r. — byli najmniej liczną warstwą społeczną. Obecnie natomiast pracuje w Mławie ponad 1800 pracowników umysłowych, przy liczbie mieszkańców znacznie mniejszej niż w 1921 r. Wtedy cały przemysł w przedwojennej Mławie zatrudniał 20 pracowników umysłowych, obecnie zaś tylko jedna fabryka obuwia zatrudnia ich przeszło dwa razy więcej. Zmiany w wewnętrznej struk-

turze tej warstwy idą w następujących kierunkach: po pierwsze — wzrosła poważnie kategoria pracowników umysłowych zatrudnionych w zakładach pracy i handlu; po wtóre — wzrosła poważnie liczba pracowników oświaty i kultury; po trzecie — rozwinął się znacznie aparat administracji publicznej.

Szybkie zwiększanie się liczby pracowników umysłowych obserwujemy na całym świecie. Jednak wydaje się, że specyficzną cechą ustroju socjalistycznego jest właśnie szczególnie szybkie tempo wzrostu liczby pracowników umysłowych. Można tłumaczyć to zjawisko odmiennymi zasadami kierowania w krajach socjalistycznych życiem gospodarczym, państwowym i społecznym, centralizacją i instytucjonalizacją życia społecznego, zmuszoną do stwarzania dużej liczby biur, urzędów i aparatu kontrolnego.

Zmianom, ale nie znajdującym odbicia w liczbach, uległa w badanym mieście klasa robotnicza. Od 1945 r. nie powiększyła się ona niemal wcale. Zmieniła się natomiast znacznie jej wewnętrzna struktura, gdyż wzrosła poważnie liczba robotników wykwalifikowanych.

Największym przemianom liczbowym uległo drobnomieszczaństwo. Odnosi się to zwłaszcza do warstwy rzemieślników i kupców. Drobnomieszczaństwo w 1921 r. łącznie, a więc kupcy i rzemieślnicy, stanowili 25,7% ogółu zawodowo czynnej ludności miasta, w roku zaś 1960 — już tylko 6,1%. Również liczba osób posiadających ziemię. Zwiększa się nie tylko liczba istniejących gospodarstw, ale także ich wielkość. Zwiększa się głównie liczba gospodarstw średnich i dużych. W 1931 r. było w Mławie 207 gospodarstw powyżej 2 ha, w roku 1950 — 299, a w 1960 r. było ich już 437. Widzimy więc, że społeczność miejska Mławy składa się przede wszystkim z robotników i warstwy pracowników umysłowych. Klasa drobnomieszczańska — rzemieślnicy i kupcy — wybitnie zmniejszyła się liczbowo. Jest to widocznym dowodem, że rodzi się nowy typ społeczności miejskiej, w której przytłaczająca większość ludności zawodowo czynnej utrzymuje się z pracy najemnej.

W drugim rozdziale autor zastanawia się nad tym, w jakiej mierze możemy mówić o powstawaniu egalitarnej społeczności w badanym mieście. Jaką rolę w obserwowanej zbiorowości odegrały przemiany w naszym kraju? Czy ostre podziały społeczne, występujące w społeczeństwie kapitalistycznym, znikają pod wpływem rewolucji socjalistycznej? Czy różnice te występują i jakie są ich źródła w ustroju socjalistycznym?

Przy czytaniu książki nie należy zapominać, że na życiu Mławy szlachta i ziemiaństwo wycisnęły szczególnie piętno. Wynikało to przede wszystkim stąd, że miasto było otoczone dużą ilością wsi szlacheckich. Okazuje się, że po dzień dzisiejszy dzieci rodzin szlacheckich nie chodzą do szkół mieszczących się we wsiach chłopskich. Niekiedy nadrabiają one po kilka kilometrów drogi, by nie uczyć się z dziećmi chłopskimi. Nie zdarzają się także małżeństwa mieszane między chłopami i szlachtą. Likwidacja ziemiaństwa jako klasy i — co za tym idzie — wyłączenie ziemiaństwa z życia publicznego stworzyło potencjalne możliwości wyzwolenia energii społecznej tkwiącej w klasach pracujących.

Zmiana pozycji społecznej pod wpływem przemian rewolucyjnych dokonuje się w kilku płaszczyznach. Wydaje się, że najważniejsze są zmiany w standardzie życiowym, w aktywności społecznej i leżące u ich podstaw przemiany świadomości. Wszystkie te zmiany świadczą o rozwijającym się w badanym mieście procesie zacierania się różnic społecznych między ludźmi. Wielkie zmiany w położeniu materialnym przyniosła robotnikom rewolucja socjalistyczna. Oto, jak wspomina tamte czasy jeden z pamiętnikarzy: „Przed

wojną w Mławie w ogóle nie było fabryk. Ludzie głodowali i było bezrobocie. Ratowały tylko roboty publiczne przy rzece i kopaniu rowów. Dwa tygodnie się pracowało, a dwa tygodnie było bez pracy. Chodziło się do gar-kuchni po obiady darmowe. Dawali zupy na cały dzień, a kartofle otrzymywaliśmy zgniłe. Ja poszedłem do starosty z kilkoma kolegami, żeby dał pracę, to kazał nam czekać, a sam wezwał policję, tak nas zbili pałkami, że do dziś pamiętam. To były czasy, że lepiej o nich nie mówić" (s. 70).

Przede wszystkim należy wymienić niemal całkowitą likwidację bezrobocia, podniesienie zarobków najmniej zarabiających kategorii zawodowych pracowników fizycznych, zapoczątkowanie komunalnego budownictwa mieszkaniowego, stworzenie możliwości awansu przez oświatę, możliwości korzystania z czasów pracowniczych, polepszenie opieki zdrowotnej, zwłaszcza nad chorymi na choroby społeczne. Podniósł się prestiż robotników i wzrosła ich rola w życiu miasta. Nastąpiło równocześnie gwałtowne wyzwolenie energii społecznej, objawiające się w rozbudzeniu świadomości klasowej robotników i udziale ich w życiu publicznym miasta. Robotnicy w pierwszych latach rewolucji nabrali poczucia własnej wartości, wykształcili w sobie poczucie praw i przywilejów, jakie im przysługują, uwierzyli w zasadę równości między ludźmi. Rozpoczął się proces przekształcania klasy robotniczej ze zbiorowości wytwórców izolowanych od spraw publicznych i pozbawionych możliwości wpływu na życie miasta w aktywną siłę społeczną, determinującą bieg zdarzeń społecznych w badanej miejscowości.

Pierwsze lata rewolucji przyniosły natomiast pokaźne obniżenie prestiżu społecznego warstwy dawnych urzędników i inteligencji. Drugim stadium ewolucji społecznej pozycji inteligencji i pracowników umysłowych są lata, w których rozpoczyna się gwałtowne

zwiększenie się liczby nowej inteligencji, w dużej mierze rekrutującej się z klasy robotniczej i chłopskiej. Dzięki procesowi narastania nowej inteligencji warstwa pracowników umysłowych i inteligencji zaczyna odzyskiwać swój dawny prestiż. Obecnie można mówić, że na czoło w hierarchii społecznej ludności miejskiej badanego miasta wysunęła się inteligencja i pracownicy umysłowi. Warstwa ta wyróżnia się szczególnie eksponowaną pozycją niemal we wszystkich dziedzinach życia społecznego. Nowa inteligencja spełnia podwójną rolę w integracji społecznej i niwelacji różnic społecznych między klasami społecznymi. Z jednej strony — młodzi inteligenci i ich domy są terenem nawiązywania międzyklasowych stosunków społecznych z ludźmi pracy fizycznej; z drugiej zaś — stają się siłą oddziałującą na dawnych pracowników umysłowych i inteligencję.

W rozdziale zatytułowanym „Awans społeczny dzięki wykształceniu” Malanowski obrazuje, jak na przestrzeni 70 lat dokonała się ogromna rewolucja oświatowa, której podstawowe rysy dadzą się pomieścić w kilku punktach: upowszechnienie się wykształcenia podstawowego, niemal zupełna likwidacja analfabetyzmu, demokratyzacja oświaty, obudzenie się dążenia do oświaty w środowisku klas pracujących i stworzenie możliwości realizacji tego dążenia. Analizy awansu poprzez oświatę dokonuje autor we wszystkich klasach i warstwach społecznych. Pozornie wydaje się, że wszystkie klasy o niskim poziomie oświaty powinny wykazywać podobne tempo awansu oświatowego. Tymczasem tak nie jest. Najbardziej prężne wśród zacofanych pod tym względem okazało się drobnomieszczaństwo i chłopci. Oni to w znacznie większej mierze niż robotnicy korzystają z dobrodziejstw oświaty.

W ostatnim rozdziale tej części autor pokazuje, jak doniosłą rolę w za-

cieraniu się różnic społecznych odgrywa instytucja małżeństwa. Wzrost odsetka małżeństw mieszanych jest dowodem stale postępującego procesu zacierania się różnic społecznych, albowiem dzięki małżeństwom dokonuje się nawiązywanie kontaktów interklasowych, a co za tym idzie — poznawanie wzajemne odmiennych środowisk społecznych.

Część druga pracy — „Aktualne międzyklasowe różnice społeczne” — omawia różnice występujące między poszczególnymi klasami i warstwami społecznymi. Kolejne 4 rozdziały noszą takie tytuły: 1) „Różnice w położeniu materialnym”; 2) „Różnice w życiu kulturalnym”; 3) „Różnice w życiu publicznym”; 4) „Klasy a patologia społeczna i choroby społeczne”. „Różnice w położeniu materialnym — pisze autor — są podstawowym źródłem nierówności społecznych. Poziom standardu życiowego decyduje o najważniejszych dla człowieka sprawach: zdrowiu, wypoczynku, przyjemnościach, powodzeniu życiowym” (s. 141). W rozważaniach socjologicznych element położenia materialnego nie bywa zbyt często eksponowany. Tymczasem ta zmienna jest bardzo pomocna w wyjaśnianiu wielu przejawów życia społecznego. Podział ludzi na posiadaczy i nieposiadaczy ma doniosłe znaczenie nie tylko w sferze stosunków produkcyjnych, lecz odgrywa też ważną rolę w kształtowaniu różnych form świadomości społecznej, postaw, opinii, ambicji.

Różnice w standardzie życiowym izolują od siebie ludzi, usztywniają dystanse społeczne, równie trudne do pokonania, jak w społeczeństwie o strukturze stanowej czy klasowej. Stopień zamożności stwarza nie tylko rzeczywiste, ale i potencjalne różnice społeczne. Dowiadujemy się z pracy o różnicach w posiadaniu poszczególnych dóbr materialnych przez poszczególne klasy i warstwy społeczne. Jak

kształtuje się stan posiadania nieruchomości i ruchomości, sytuacja mieszkaniowa, zarobki, dochody, możliwość korzystania z urządzeń komunalnych, stan posiadania przedmiotów zaspokajających potrzeby pierwszego i drugiego rzędu. Po przeczytaniu tych bardzo szczegółowych danych trudno jednoznacznie uszeregować klasy społeczne według położenia materialnego. „Wydaje się — pisze autor — że łatwiej określić warstwę społeczną znajdującą się w najgorszej sytuacji materialnej. Jest nią niewątpliwie warstwa robotników niewykwalifikowanych, na drugim miejscu od dołu wypada chyba umieścić robotników wykwalifikowanych, ale obok rolników” (s. 176).

Różnice w uczestnictwie w życiu kulturalnym są obok różnic w położeniu materialnym najważniejszą formą przejawiania się społecznych odrębności między ludźmi. Ukształtowały się one historycznie w ciągu wieków i należy je traktować jako dziedzictwo kulturowe każdej z klas i warstw społecznych. Autor, gromadząc informacje na ten temat, starał się zarejestrować maksymalną liczbę różnic społecznych. Z tych informacji dowiadujemy się, czym się różnią w danej dziedzinie życia kulturalnego (czytelnictwie prasy, książek, korzystaniu z radia i telewizji, uczęszczaniu do kina, spędzaniu wakacji itp.) przedstawiciele poszczególnych klas i warstw społecznych. Czy stopień ich udziału w różnych formach życia kulturalnego jest jednakowy, czy różny? Jak wielkie są te różnice, czy są one istotne? Czy zaobserwowane rozbieżności stanowią istotne bariery, czy są to przegrody łatwo przekraczalne? Które klasy są do siebie najbardziej zbliżone poziomem kulturalnym? Która klasa spełnia przodującą rolę i wykazuje największą aktywność w konsumpcji kulturalnej? Na te i tym podobne pytania

znajdujemy wyczerpujące odpowiedzi w tym rozdziale.

Z rozdziału trzeciego tej części dowiadujemy się natomiast o stopniu uczestnictwa w życiu publicznym miasta przedstawicieli poszczególnych klas. Uczestnictwo w organizacjach politycznych, społecznych, kulturalnych i innych jest także terenem występowania nierówności między ludźmi. Stopień aktywności w życiu publicznym jest cechą różnicującą poszczególne klasy i warstwy społeczne. Potrzeba poświęcenia części energii na cele społeczne nie jest równomiernie rozłożona na wszystkie środowiska społeczne. Największe społecznikowskie ambicje i aktywność społeczną w najwyższym stopniu przejawia inteligencja pracująca, najmniej zaś rolnicy i drobniomieszcianie. Robotnicy znajdują się na drugiej pozycji, chociaż należy stwierdzić, że na ogół w poczynaniach społecznych pozostałe klasy społeczne, poza pracownikami umysłowymi, nie przejawiają większej aktywności.

Część trzecia pracy omawia stosunki klasowe i poczucie istniejących w Mławie dystansów społecznych. Zawiera ona następujące rozdziały: 1) „Społeczna struktura w społecznej świadomości”; 2) „Stereotypy poszczególnych klas”; 3) „Stosunki towarzyskie i sąsiedzkie”; 4) „Poczucie dystansów społecznych wobec innych klas i warstw. Ocena własnych możliwości i uprzywilejowania”. Z rozdziałów tych dowiadujemy się, do jakich grup społecznych badani zaliczają siebie, w jakim stosunku pozostaje ich obiektywna przynależność społeczna do odczuwanej. Jak odnoszą się do siebie klasy i warstwy społeczne w nowym ustroju, gdzie nie ma klas antagonistycznych? Jak przedstawiciele poszczególnych klas wyobrażają sobie typowych reprezentantów innych grup społecznych? Jakie kategorie mławian prowadzą najbardziej rozwinięte życie towarzyskie?

Pod wpływem przemian społecznych wywołanych rewolucją socjalistyczną ukształtowała się na przestrzeni ostatnich lat nowa Mława. W porównaniu z przedwojenną ma ona przede wszystkim odmienny skład społeczno-zawodowy mieszkańców, inną hierarchię prestiżu zawodów, inne wzory awansu życiowego. Zanikają ostre przeciwieństwa i dysproporcje w standardzie życiowym ludności, w poziomie oświaty, w stopniu uczestnictwa w życiu kulturalnym i publicznym miasta, związane z przynależnością klasową. Wobec zaniku ziemianstwa nowe miasto stało się też jedynym centrum emanacji kultury miejskiej na wieś, stwarzając jednocześnie ludności wiejskiej nie spotykane dotychczas możliwości migracji do miasta. Zmianom uległ sposób zarządzania miastem, a także treść życia politycznego, wyrażająca się w dominacji postępowych ruchów politycznych. Tempo i rozmiary przemian zaobserwowane w Mławie nie są tak silne, jak w Płocku, Puławach, Koninie czy innych miastach przemysłowych, ale są one wielkie w porównaniu z okresem przedwojennym. Autor omawia to, co już zostało zrobione, i czego jeszcze trzeba dokonać w wielu dziedzinach życia społecznego, by powstało społeczeństwo egalitarne.

Książka Malanowskiego stanowi pierwszy krok do pokazania syntezy przemian społecznych w Polsce i w tym leży jej wielka naukowa i społeczna zasługa. Trzeba również podkreślić, że książka ta znajduje się na styku dwóch dziedzin socjologii — socjologii klas i warstw społecznych oraz socjologii miasta. W socjologii miasta mamy już dokonane przez socjologów opisy miast kapitalistycznych i socjalistycznych. Wydaje się jednak, że dotychczas nie ma jeszcze sformułowanej teorii miasta socjalistycznego. Nie ma jeszcze takich opracowań, które by próbowały zanalizować różnice dzielą-

ce miasto socjalistyczne od kapitalistycznego. Można przypuszczać, że jedną z cech charakterystycznych miasta socjalistycznego jest odmienna od kapitalistycznej struktura społeczna jego mieszkańców. W tym też sensie pracę Malanowskiego można trakto-

wać jako przyczynek do teorii miasta socjalistycznego, analizującą jedną z cech — skład społeczny mieszkańców i charakter stosunków między nimi.

Ryszard Kalbarczyk

BIBLIOGRAFIA WOJEWÓDZTWA WARSZAWSKIEGO ZA LATA 1965—1967

1. Białkowski, Antoni: Województwo Warszawskie. Wzrost i rozwój w powstaniu. Warszawa, 1967. Wydawnictwo „Ziemia i Woda”, 200 s. il. 80.

2. Bortol, Józef: Materiały geografskie o województwie Warszawskim w latach XX wieku. Wrocław, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

3. Bortol, Józef: Studia nad strukturą społeczną województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Wrocław, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

4. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Wrocław, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

5. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Warszawa, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

6. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Warszawa, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

7. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Warszawa, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

8. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Warszawa, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.

9. Bortol, Józef: Wzrost i rozwój województwa Warszawskiego w latach 1950—1965. Warszawa, 1967. Państw. Inst. Geogr., 120 s. il. 80.